

2. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Երկար ժամանակ Հովհաննես Թումանյանը ցանկացել է գրել իր ինքնակենսագրությունը: Դա չի նկատվում էր ոչ թե կենսագրական փաստերի ու թվականների սովորական «անկետային» շարադրանք, այլ բանաստեղծի հոգևոր զարգացման, միջավայրի մարդկանց, կյանքի ու կենցաղի կենդանի ու մանրամասն, բազմակողմանի ու բազմազունեղ նկարագրությունը՝ սկսած ամենավաղ մանկական տարիներից: Նույնիսկ այն փոքրիկ (ընդամենը 3—4 էջից բաղկացած) հոդվածը, որը 1905 թ. Թումանյանը հրապարակեց իբրև ինքնակենսագրություն, նվիրելով հիմնականում դպրոցական տարիների հուշերին, ակնառու կերպով ցույց է տալիս, թե ինչպիսին պիտի լինեին ամբողջ աշխատանքը. դա լինելու էր իրականության կենդանի պատկերներով հագեցած մի պատմություն, որի մեջ հիմնականում ոչ այնքան պատմողի անձնավորությունն է, որքան կյանքի ընդհանուր իրադրությունը, շրջապատի մարդիկ, տիպերը, այն բարդ ու բազմազան տպավորությունները, որոնք ձևավորել են բանաստեղծի հոգևոր աշխարհը: Դժբախտաբար, մանրամասն ինքնակենսագրություն գրելու մտահղացումն էլ անկատար մնաց. ինչպես որ անկատար են մնացել չափածո, արձակ և դրամատիկական շատ ու շատ երկերի Թումանյանական ծրագրերը: Եվ դա նույնպիսի մեծ կորուստ է մեր գրականության համար: Ինչքան շատ նյութ կպարունակեին Թումանյանի ինքնակենսագրությունը, ինչպիսի՝ լույս կսփռեր նրա ստեղծագործության վրա:

Ընդհատ է, կարելի է մխիթարվել նրանով, որ Թումանյանն, այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով արտահայտել է իր ինքնակենսագրական տպավորություններն ու մտորումները ուրիշ առիթներով՝ որոշ գեղարվեստական երկերում (հատկապես պատմվածքներում) և մանավանդ մի քանի հոդվածների ու նամակների մեջ (հիշենք, օրինակ, «Երկու մեծ թիֆլիզցիներ», «Մ. Նալբանդյանի հիշատակին», «Աղամյանի օրերից հիշողություն», «Պատանեկության օրերից» և այլ հոդվածների մեջ եղած ինքնակենսագրական բնույթի հատվածները): Բարեբախտաբար, պահպանվել են նաև Թումանյանի ծրագրած ինքնակենսագրության առաջին մասերի նախնական գրառումները, կոնսպեկտները, որոնք, հավանաբար, գրված են 1910-ական թթ. վերջերին: Ինքնակենսագրական այս գրառումներն են, ահա՛, որ մենք անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել ընթերցողի ուշադրությանը:

Իհարկե, այս նյութերը ամենևին նախատեսված չեն եղել տպագրության համար: Դրանք արվել են միայն և միայն իր՝ բանաստեղծի համար, որը նախքան մեծ աշխատանքին անցնելը անհրաժեշտություն է զգացել թղթին հանձնելու գրելիքի համառոտ բովանդակությունը, դեպքերի ու դեմքերի թվարկումը, հերթականությունը: Մեր առջև ապագա գործի կոնսպեկտն է, ընդհանուր սխեման, արժարժվելիք հարցերի մոտավոր շրջանակը: Այս հանգամանքով է պայմանավորված շարադրանքի արտակարգ ժլատությունը, իսկ երբեմն էլ ակնհայտորեն անավարտ, թերի, նույնիսկ անհասկանալի լինելը: Բայց այդ հատ ու կենտ ակնարկները բավական էին հետազայում լիարյուն և կենդանի պատմություններ ստեղծելու համար:

Դատելով հրապարակվող նյութերից, Թումանյանի կենսագրությունը շատ լայն ընդգրկում և բազմազան տարրեր էր ունենալու: Պետք է բնութագրվեն հայրենի բնաշխարհի սոցիալ-կենցաղային և աշխարհագրական միջավայրը, ժամանակի քաղաքական դեպքերն ու գյուղական հասարակության ըմբռնումները, բանաստեղծի տոհմը, պապերն ու ծնողները, մոտիկ ու հեռավոր ազգականները, հասակակից ընկերները և պարզապես հետաքրքիր ու ինքնատիպ բնավորություններ, որոնք կոնսպեկտում կոչվում են «գյուղի տիպեր»: Կասկած չի կարող լինել, որ եթե Թումանյանն իրագործեր իր գրառումների մեջ նշված բոլոր դեպքերի ու դեմքերի մասին պատմելու մտադրությունը, ապա դա կլինեին մեծ ու բարձրարժեք, իսկական գեղարվեստական մի ստեղծագործություն, ժամանակակից տերմինով ասած՝ մի յուրօրինակ կենսագրական վեպ:

Հրապարակվող նյութերը հիմնականում վերաբերում են Թումանյանի մանկության տարիներին, մինչև Զալալօղլի տեղափոխվելը, ուր նա տասնամյա հասակում մեկնեց սովորելու Զալալօղլու շրջանի և հետագա տարիների մասին կան միայն առանձին հիշատակություններ:

Չնայած իրենց կոնսպեկտային բնույթին, այս նյութերն անպայման ոչ միայն պատմա-կենսագրական, այլև գեղարվեստական հետաքրքրություն են ներկայացնում: Թումանյանը զարմանա-

լի դիպուկությամբ կարողացել է կենդանացնել դյուզական կյանքի շատ բնորոշ մանրամասներ ու դեպքեր, որոնց մեջ կոահում ես ապագա լիարյուն գեղարվեստական պատկերների սաղմերը: Բավական է, օրինակ, մի սեղմ հիշատակություն գրույց անող կամ շոնգուր նվագող հոր, տան հոգսերից խոսող մոր մասին, բարձր ժայռի գազաթից առաջին անգամ շրջապատի աշխարհը դիտած մանկան զարմանալի տպավորությունների, կուպուտակ երկնքի անսահմանության մեջ խորասուզված հայացքի, նույնիսկ հայրական տան ընտանի կենդանիների վերաբերյալ, որպեսզի մի խոր հարազատությամբ զգաս այն միջավայրը, կյանքն ու կենցաղը, որ շրջապատել են մանուկ Թումանյանին: Կարդալով այս գրառումները, ավելի շոշափելի, իրական գծերով ևս տեսնում ու հասկանում Թումանյանի ստեղծագործության առաջին կենսական ակունքները:

Թումանյանի ինքնակենսագրական այս նյութերը մինչև այժմ անտիպ են մնացել: Նրանցից միայն առանձին հատվածներ ժամանակին օգտագործվել են նվարդ Թումանյանի գրքում՝ նվիրված բանաստեղծի մանկության և պատանեկության տարիներին: Ձևագիրը գրված է մատիտով, փքր թերթիկների վրա և պահվում է Թումանյանի ժառանգների ընտանեկան արխիվում (բացի «Թե ինչպես իմ «Անրախտ վաճառականները» դարձավ американская» հոդվածի անտիպ հատվածից, որի ձևագիրը գտնվում է Գրականության և արվեստի թանգարանի Հովհ. Թումանյանի ֆոնդում): Կրառումներին կցվող ծանոթագրություններում բացատրված են առավել կարևոր անունները, տեղանունները, բարբառային բառերը և Թումանյանի երկերի ստեղծագործական պատմության հետ կապված որոշ հարցեր: Տեքստը պատրաստել և ծանոթագրությունները կազմել ենք բանաստեղծի դուստր Աշխեն Թումանյանի հետ միասին, որին, օգտվելով առիթից, հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Է. Մ. ԶԻՐԱՇՅԱՆ

ՎԱԳՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մայրս ասում է, որ շատ վաղ եմ ոտն եղել, սովորականից շատ վաղ։
Հիշում եմ ես երկու դեպք, մին, որ պատը բռնած դուրս էի դալիս մեր երկար սոխախից և մեր կարմիր կովը (կարծեմ Օադիկ) ինձ հարու տվեց, պատին՝ կպցրեց, ծղրտացի, եկան տարան։ Մին էլ հիշում եմ, որ դռանը, կանաչ լուսամուտների տակ պատը բռնած դնում էի, մեր սև եզը դռանը խոտ էր ուտում։
դնում էի նրա մոտ, եկան ինձ բռնեցին տարան։

...Թռչելու տրամադրություն ունեի միշտ և ինձ թվում էր միշտ, թե կարող եմ օդում թռչել, էնպես թեթև էի զգում, և այժմ էլ ինձ թվում է թե թռչում եմ՝ կամ թռել եմ։

Գիշերները կոշմարներ—մղձավանջներ։

Ինադր¹։

Սարում, Հացուտ։

Սադիկ բնկնելու ծվանը։

Երկինքը։

Մի քանի տարեկան էի — կարտոֆիլի, նավթի (իմ պապի խոսքը) և կաղամբի մուտքը մեր դյուղը։

Կաղամբն ավելի շուտ?

1.

1. Մեր ցեղը.

Սովորություններ, ավանդություններն են։

2. Ես մանուկ—ամեն վաղ <բան> հիշող և անձնահատկություններն ու առաջին տպավորությունները։

2. Մեր տունը ազնվական — Աղոնց².

Տատս,

Հերս,

Մերս,

Հորեղբայրներս,

Ղոնախներ,

Մեր բաղը։

3. Իմ պապոնց տունը. Սարո³— հովիվ, տավարած (նիկալայ⁴, իմ հասակակից, էդպես էլ մնաց)։

Տատս — դեղին, կանաչ, կարմիր։

Պապս,

Քեռիներս։

4. Մեր դյուղի տիպերից։

5. Ես աշակերտ — առաջին երգերը.

Երիշկի⁵ մոտ,

Սահակ վարժապետը⁶։

Միշտ ղոնախներ, մորս և թագուհու⁷ լացով տանջվելը։
Օհանես աղի⁸ ծառայողը—ДЕНЩИК և շատ ծաղրածուններ։
Մուրազանց Մարգարը,
Երկար շամդանը⁹, ես, մաղաշը¹⁰, որ կտրելիս հանգցնում էի։
Կարասով մումը, ճրագվի և մոմ գցելը։
Մեր բաղը—Լիթոնը¹⁰, ղեղձերը թափած, Լիթոնի որձակը։ Ինու ջաղաց-
պանը — < չ անընթեռն.>։
Ախոտանք, նրանց կոխվը։
Ախոն¹¹ ու իր կնիկը (միշտ տանը կոխվ էր լինում), Օսմանը¹² ևն։

Մինչև տասը տարեկանը գլուղում։
Հետո Զալալօղլի։
Քարափներ բարձրանալը, ձոր գնալը։ Կնանիքը մեզ վախեցրին իբրև քաջ-
քեր, թագուհին—հեքիաթ, Նեսոն¹³ և այլ հեքիաթներ։
Մաթոսի խելագար<ությունը>—Լոռեցի Սաքոն¹⁴։ Զալալօղլի էի էս ժա-
մանակ, թե՞ թիֆլիս։
Քեոխներս։ Սարում, սարից զալիս տունը։
Տատս ու պապս։
Սմելիլը¹⁵։

Մեր տանը թուրք աղալարները։

Մինը ազնվականի տուն — մյուսը սարբցու¹⁶։
76 թվի կովի ժամանակ մեր Պրիշկեն իր հոր թուրն ու խաշերն ուզում էր
որ զնա կոխվ։
Լորիս Մելիքովի երգի վրա ավելացնելը։
Իմ առաջին երգերը։
Վարդան փեսեն¹⁷. «Է՞ր հեռանաս», «Հալրենիք սրբազան», «Ազնիվ ըն-
կեր»¹⁸։
Դպրոցը — «խնդրեմ վե՛ր կացեք»։
Պապիս երգը. «Առավոտ եկավ» ևն։
Գիշերները մեր խաղերը — հարամոլլա¹⁹։
Ինձ վախեցնելը։
Շանից վախելն ու փախչելը, շները ետևիցս շհասան։
Սմբատի²⁰ գլուխը, որ ծեծում էինք։ Ճանճանոցը, ճանճերի քշելը։ Ծտերի
քները քանդելը²¹։
Դառնարած — նիկալի հետ։
Իմ հերս ինձ զարաուլ էր կանգնեցնում, որ սրան նրան տանիցը բան տա։
Իմ տատը — եզանը շոշ էր ասում. իմ պապի թողածները։
Իմ պապերից պատմություններ։
Մեր մեծերից կենդանի մնացածները և նրանց զրույցը։
Իմ հոր իրիկունները — սազ ածելը ևն։
Դպրոցում մեր ձեն պահելը — ը՛ր ը՛ր և ծիծաղելն ու ծեծվելը։
Ման գալիս վազում էինք, թե ես, թե ախպերս²²։

Հորս մեզ էջմիածին տանելը, Ալիքուշակ, որ տուն չէին գնում, բռնել տվեց ձին և սիլլա տվեց, հետո լավ վճարեց:

(Թիֆլիս քաղաքի քաղաքացի):

Առևտրական < > երգը և գիշերը:

Մասիսը տեսնելը:

Դեղնած փարաջավոր աշակերտները ու մեռած աշակերտը: Ետ բերեց:

Գյուղի տիպեր²³:

Քոչնանց Սիմոն — միշտ ճիպոտը ձեռին, ուշուցով ու ծեծով անաստված: Նրա շրջանը: Չումանը — նրա մարդիկը:

Գյուղի հարսանիքը, մեծ < 2 անընթաց > և զուգահեռ, որ ռուսերեն էր խոսում, առանց մի բառ ռուսերենի, Մարգարը (նրա ոտանավորներից ու հանաքներից) — իմ տատի զարկած բռնչեն, որ իրեն վրա իրեն ու իր մարդու համար պատմություն չանի, բերեց հարսանիք, անեմ թե չէ:

Շաշ Դավոն, միշտ իշի վրա, ոտները գետնին քաշ գալիս, ոչինչ չունեի և միշտ գյուղի հանգի ևն գարգն էր քաշում ու ամբողջ օրը ջուջու ասելով իշին նստած ման դալիս:

Օսմանը — Ալեքս²⁴:

Մեկքոնանց Օհանեսի²⁵ առականը:

Իմ պապը թե ինչպես էր գողությունից խրտնում, ուրիշի մոտ միս չէր ուտում, թե գողացած կլինի:

Մորս երազ տեսնելու և նախազգացումի ընդունակությունը, օրինակներ (իմ հիվանդության ժամանակ ևն):

Հերս, որ ինչ առնում էր, միշտ թողնում էր տեղը — փող: Նրա պատարագ ասելիս գունատվելը և եկեղեցուց փախչելը: Մեռել թաղելուց փախչելը:

Առաջին անգամ իմ պրիստավ տեսնելը և Ղուլի բիձեն:

Տատիս պատմություններից — Աղասու²⁶ մասին:

Մովրուլին խեղդելը:

Ինքը, որ նոր հարս է եկել — մի շարք սիպտակամիրուքներ ևն:

Հասան խանի տարին — մեր իլխեն և գյուղի փախուստը:

Իմ պապը, որ կռիվը թողել է մի հարսի և իր երեխի օրորոցի վրա սպանելու համար իր զինվորներից — «հարամ է սրանց հացը, արյուն է»:

Օվադիմի²⁷ պատմությունները: Ուղունլարի պատմությունները:

Մեր ցեղի մասին ավանդությունները (սկզբում — Մեք ցեղը):

Ղուլղունի լուսավորչի ցեղը, Տերսանք²⁸ ևն, ևն — սուրբ Գրիգոր, սուրբ Գրիգորի աջը, լուսավորչի երգումը — ամենամեծ երգումը Տերսանց:

Օջախի հիմքը արնով է դրած. հայ չեն եղել նախնիք: Տերսանց թաղումը տեսնելը լավ է, սուրբ են²⁹:

Մեր օջախում մատաղ մորթելը, մեր օջախում որդեգրվելը, ով չի ապրում և շապկով անց կացնելը:

Կնանոցը ծեծելու սովորությունները և իմ բիձա Մամի³⁰ ծեծելը:

Կենդանիները — մեր եղները, և եզնարած:

Ատուլ, շիշվիկ, օռուլ, և զանազան բանջարեղեններ ու հանդեր:

Դրդի³¹ գլուխը — քարի տակը անձրև ժամանակ: Էն քարը էլի կա և տեսնելիս
զարմանում եմ, թե ինչպես էի նրա տակը մտնում:

Աղբյուրները նրա տակ, որ էլ չկա:

Անտառները, ծառերը — չկան:

Առավոտվա ծտերի ծլվլոցը, տանձի ու մոռի գնալը:

Առաջին անգամ գյուղից հեռանալս և նապաստակ տեսնելս — «Գազա՛ն»,
ու փախուստս:

Իմ խաշը — փոքրիկ: Սիպտակ արխալուղով:

Իմ տատի հետ Դիդը — թաթախվելու կարմիր ձվով:

Իմ մորաքույր Սաշուն, իր հասակակից աղջիկները և Համբարձումը:

Ուխտատեղերը —

Սուրբ Գրիգոր, գանձը և Տիգր<անի> պատմություններ: Օսմանի թվանք
գցելը:

Խիզախ բաների գնալը — Դեբեդի մեջ խորը գնալը և հազիվ աղատվելը:
Քարափների բարձրանալը:

Քուրքը թարս հագնելը, մերոնց վախեցնելը:

Գողություն և մորս գողություն ատելը, ինչպես ինձ կտրից շարտեց ներքև:

Մի գիշեր տեսա — երազումս բեխերս դուրս էին եկել, ինչպե՛ս էի լաք
լինում:

Մերս իբրև թե մեռել էր — պա՛, ես էլ չեմ ապրիլ:

Եվ մինչև մեծ հասակս — 17 տարեկան — մոտիկ մարդու մահը էն տպա-
վորությունը չթողեց:

Առաջինը՝ Օսմանի:

Միկոի մահը — իմ բնկեր Մոսին ձորիցն եկավ, թշերը կարմիր բալր քսած,
բալի ճյուղը ձեռին — եկավ տեսավ իրենց տանը սուգ են անում, հերը մե-
ռել էր:

Իմ բիձա Գրիշկի դպրոցը. մեծ աշակերտներ, արճճի մատիտներ: Ես ինչ-
պես էի պտից թանաք եփում:

Քավորանց տունը գնացի (Օսեփանց), բողշա տարա: Մի թաղիք մի քանի
տակ ծալեցին տակս դրին. որ վրեն նստեցի, թաղիքը ետ գնաց, ինձ էլ շուռ
տվեց մեջքիս վրա: Լաց էլա. ձվաձեղ արին դրին առաջս, կարմիր ձու տվին:

Առաջ օթախումն էինք քնում, հետո մեծ տանը, հետո սրահում: Գիշերներն ու աստղերը:

Գելը, որ սրահը մտավ, մերս կարծեց իշի քուռակն է:

Հարսանիքներին — իծի կերպը, իծի պես մկրկալը և մեծ ահագին թաղիթի ֆալլուսը:

Ամեն պսակվող ժամից առաջ մեր տունն էր գալիս:

Բոլորն իմ տատի քաթիպան էին տանում հագնում պսակվելիս:

Իմ տատի հին թղթերի մեշոկը — զանազան կապուտ ու գեղնագույն թղթերով և զանազան կնիքներով:

Հետո իմ բիձա Գրիշկեն մեծ մասը լուսամուտներին թղթեց զրանցով ու ձեթ քսեց:

Որ տատիս ծոցումն էի քնում, իմ ախպեր Ռոստոմն էլ էր կարծում ես էլ, որ ես տատիս տղեն եմ: Ասում էր — այ պառավ, ի՞նչ ես քու տղին տալիս:

Մեր Սաղար գոմեշը, գիշերները միշտ պոզով խփում էր գոմի սնին, թրթռկոցը գալիս էր:

Հորեղբայրներս — Մամը գյուղի առաջին մաճկալը:

Գրիշկեն անհաջող խանութպան ու վարժապետ և լավ ձայնավոր տիրացու: Խեղճ ու անշառ:

Մամի բիձու հորովելները — սելի և կալի:

Հերս հասարակական գործերով, գյուղի մեջը — ղոնախների հետ:

Հերս իրիկունները միշտ մարգ էր կանչում, կամ ղոնախ էր բերում, որ զրույց անի և սիրում էր զրույց անելով էլ թնել, կամ թե չէ շոնգուր էր ածում. խաղ ասում, բայաթին ևն: Բսկ մերս էգ ժամանակ տան հոգսերից էր խոսում. անասուններից, մեր տան պակասություններից, ուրիշներին օրինակ էր բերում և խանդարում: Ու միշտ կռվում էին: (Վերջին գիշերը — «թողեք սազս ածեմ. էլի»):

Եվ դրա համար էլ, որ երևակայում եմ միշտ — հորս անհոգ ու զվարթ զրույց անելիս, ձի նստած, կամ սազ ածելիս, իսկ մորս հոգսի մեջ, գյուղից դուրս — հողերում մեր կորած անասուններին գնալիս ման գալու ևն:

Հերս նշանավոր հրացանաձիգ էր և ձի նստող: Մեր մեջ ես ժառանգել եմ:

Մեր ցեղը — ֆանտագիոր — ոչ թե ստախոս, մեծ խոստումներ ևն: Հավատարմությունը — «Տերսեցու հավատարմությունը — շունն էլ չի ունենալ»:

Մեր պարտքատերերը: Պապիս պարտքերը ճամփա շինելու, կամուրջ շինելու ևն:

Հերս չէր թողում գյուղը կամուրջ շինի. մարդիկ էին խեղդվում:

Ղարսի պատերազմի³² խարարը՝
Լորիս Մելիքովը կարգադրել է ինչ ուզում է լինի — Ղարսը վերցնեն։ Ռուս-
ները վերևից թափել են, թուրքները խշտիկները բռնել են — էնքան վերևից թափել
են, որ շամփրի պես լցրել են — նոր վերևիցը գնացել են։

Գիշերների լռության մեջ միշտ ականջ էի դնում Դերեղի ձենին, որ գալիս
էր խոր ձորից հրեմն խուլ ու խոր, երբեմն պարզ ու ահավոր։ Եվ կարծես խո-
սում էր հոգուս հետ։

Ինչքա՞ն էի սիրում առավոտները աքաղաղների ծուղրուղո՞ւն — գիշերները
շների հաշոցը։

Մերս գիտեր, որ ես վախում եմ գիշերները մթնում, որ չեմ քնում, ու միշտ
հարցնում էր — աղա, քնել չե՞ս... խոսում էր, որ իմանամ զարթուն է, չվախե-
նամ։

Կարմիր էրում³³, բարձրից աշխարհքը։ Զալալօղլու սպիտակ տները, Թիֆ-
լիսի կողմը։ Ծերմակ ամպերը, որ հազար ու մի ձև առնելով փոփոխվելով
պտտվում են մեր երկրի շուրջը և մենք ենք կենտրոնը։

Մեր ձորերն անտառապատ, ղուզղունները մեծ քանակությամբ։

Մեծերի խաղերը — ջուր տու քշի ևն։ Կոճի ևն։ Մանավանդ Բարեկենդա-
նին ևն ծերունիները կոճի էին խաղում։

Սար —
Շվին, խաղը, բայաթին, հանկարծակի փոթորիկը, հեղեղը, կայծակներն ու
դողի վրա տալը։

Աղջիկ փախցնելը։

Նապաստակն առաջին անգամ և զոլի — ուրթում³⁴ առաջին անգամ թռչունի
բույնը ծառի արմատին, որ մերկ ճուտերը դեղին կտուցներով բերանները լեն
լեն բացեցին ու վիզները ձգեցին դեպի ինձ — ի՞նչ սարսափ։

Տան տակի ձորը — էրերում, որ ծղրտում էինք ու քաջքերը ձեն էին տալիս
(Սալումը, Խանումը և մյուս կանայք քարափի գլխին)։

Հասան Զալալյանի «Ծանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան»³⁵, սեր
դեպի արձանագրությունները և արձանագրելը պատերի վրա։

Ձաղի ձորում լողանալը (կրիան և երկյուղը)։

Իմ մերը դաշադանցի տիրացու Արուսին բերել տվեց, գիր անել տվեց ինձ
համար, որ գիշերները մթնում վախենում էի։

Հեռավորություն չափող գործիք էի շինել կլոր լուցկու ամանից։

Մի անգամ շատ փոքր էջմիածին համ եղել — միտս է միայն հորաքույրս ու փեսա՝ Վարդանը, նրանց տունը, նրանց գեղին կամի պարիսպն ու պարտեզը, սև բաղրիքանի ու պոմիդորի թփերը և նրանց հոտը։ Կուրկուռները³⁰, էջմիածնի տաճարի ներսը, փշոտ ու արևոտ ճամփեն, փշատի ու նոան ծառերը — վրեն ճաքած նուռներ ու դեղին փշատ, Աշտարակը, Շահադենց տան մառանը — բայց իսկի չեմ հիշում Մասիսը, միայն կարծես թե մի սիպտակ մեծ բան հիշում, էն էլ հիշում եմ թե միայն թվում է — չգիտեմ։

Բերև հին կարոտ մտերիմներ հիշում եմ մեր Պոզատ գոմեշը, Սադուլը, Նազլուն, Ծաղիկը, Չերքեզը, Աբաշը, Թոբլան շունը, դայթարը, իմ պապոնց, մեր Մարինոս էշը, դռաթ ձին — և մեր սև Մաշկոն, որ պապս էր հետը բերել Լուսաստանից — ծառերն ու անտառները — քարերը։

Առաջին տետրերը (Այբբենարան), որ բերին Թիֆլիսից — կանաչ, դեղին, կարմիր — ճակատին՝ «Խաչ, օգնեա ինձ...»։

Բմ պապի փշտովը, որ նորոգել տվին — գնացի հոն քաղող կանանց հետ Ջաղի ձորը և հտ գալու պատմությունը —

Մակո բիձեն։ Մտածում էի, թե որ մեծանամ, էնպես մարդ դառնամ, որ մեր լոռու ձորի վրով կամուրջ շինել տամ։

Գրիշկեն հլեբն³⁷ ուսին Դդի գլխին տնկված։

— Այ տա, մեր կալումը լծած մեջքը թողոտ եզը տեսել չե՞ք։

Ես միշտ կորցնում էի անասունները, մերս ինձ տանում էր էստեղ, էնտեղ պահում — Բալոի³⁸ տանը (կարտոֆիլը), Աթի բիձոնց տանը (քաշովին)։

Ջարմանալի լավ կոճի էի խաղում ու քար էի գցում։

Պապս նավթի մասին — առանց փիլթեն³⁹ առաջ գցելու ևն։ Կարելի է մի ժամանակ մեզ էլ հասնի։

Փոքր երբ էջմիածին էինք գնում — զարմանալի հիշում եմ էն հրաշալի երկինքը, որ տեսա երբ պետք է տային մորս ձիու վրա, մայրս ձիու վրա էն երկրների մեջ կարծես։

Ծիլկուսով⁴⁰ ձուկը բռնելը։ Վախից լոբոից փոքր — (վերջում իմացա, որ լոբո է եղել)։

Ստեր բռնելը (Թագուհին)։

Քոշաքարից⁴¹ ևն — հեղեղի և կայծակի սերը — մինչև հիմա։

ՋԱԼԱԼՕՂԻ

Գնալու նախընթաց գիշերը. գաթա, թխվածք, ամեն բան պատրաստ։ Մորս քունը չի տանում։

Աղ է աղում երկանքով, լաց է լինում ու խոսում մեզանից իրեն իրեն մե-
նակ:

Ես էլ անքուն տեղի մեջ լաց եմ լինում, լաց եմ լինում:

Ճամփին ձյուն ու քամի: Երկուսիս, ինձ ու եղբորս ձիու վրա դրած, իրեն
փարաջեն էլ հանած մեզ վրա գցած, ինքը ոտով ցեխի ու ձյունի մեջ՝ դալիս մեր
կողքով, ձիու հետ, ոտով հերս: Նրա սպիտակ մեծ միրուքը ձյունախառն քամին
ցրիվ էր տալիս, կրծքին կպցնում, ուսին դնում:

էդ գիշեր հասանք Քուլագերան: Մի տաք օդա:

Մյուս օրը Ջալալօղլի:

Ճեղմակ տնւրը:

Ա՜յ, Սաթենիկը:

Երկար սապոկների հանելը — պատիժ, ես նրանն էի հանում, նա իմը:
Բայց նա ոտը ծռմռում էր, ինձ շարշարում:

Կեպին և այլն:

Դպրոցը:

Աղջիկների դպրոցը և աղջիկները...

<1 անընթեռն> պատկերներ —

Ամեն օր գաթով ու կաթով չայ, և այլն.

Ջալալօղլու շրջանը, նոր աշխարհք, կարմիր տանիքներ, սպիտակ տներ,
արևածաղկի արտեր, սագեր, ֆուրգոններ, ձիով լծած կառքեր, զորք և այլն...

Մանկության նոր երգ էր դուրս եկել: Երգում էի ես եղբորս հետ զիլ ձենով:

Երբոր բացվին դռներն հուսո...⁴²

Հասակ մը կա մեր կենաց մեջ,

Ուր ամենայն իղձ կատարվի...

Հասակ մը ուր հոգին ի տենչ

Հիշատակոց յուր կարոտի...

Ու չէի հասկանում թե ինչ եմ երգում: Նոր եմ հասկանում:

Այժմ անցյալի հուշերն ավելի են ուժեղ ու գրավիչ, քան իրական կյանքը:
Եվ էն աշխարհքում ավելի շատ բան ունեմ, քան էս:

Երևակայում եմ, Քթե մարդիկ երկար ապրեն՝ ճիշտ որ ինչքան քաղցր պի-
տի լինի մահը:

ՄԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆ

1869 — մանկությունս մինչև դպրոցից դուրս դալը.

1886 — ուսումնարանից դուրս գալը, հեղափոխ. — Դոկոշյան⁴³ — հիվանդություն,
թյուն, կոնսիստորիան, ամուսնություն, քահանայություն, ապահալ-
զան, եկեղեցիներ — կոխվ — քեֆեր:

1890 — Գիրքս. հրատարակչական ընկերություն, խմբագրություններ:

Մինչև տաս տարեկանը (2-ից) երեխաները սաստիկ անհանգստանում են և
սաստիկ շարժվելու (ձեռք ու ոտը) կարիք են զգում:

Երևիս արտահայտում է հենց առաջին անմիջական տպավորության տակ — ուրախ թե տխուր:

Մեր հարսներն ու մայրս գերի մեր հյուրերին. հորս կամուրջ շինելը և այլն: Ծաղրածուները պապերիս:

Իմ <1 անընթեռն> Դեբեդի վշտոցը, աստղալի երկնքի տակ քնելը և հանդերում մենակ կանաչում պառկելը ժամերով երկնքի մեջ խորասուզված հալացքով: Երազներ, նախագուշակություններ և նախազգացումներ:

Թռչունների բները քանդելու, ձվաններն ու ճուտերը տանելու սովորությունները գյուղի երեխաների մեջ: Մենք էլ էինք անում, բացի ծիծեռնակից:

Պատանի ժամանակ սիրում էի մեր հանդերում ու բլուրների վրա, ծառերի տակ մեջքիս վրա պառկել ու ժամերով խորասուզվել երկնքի մեջ կամ բնություն:

Չէի սիրում կալի և այլն աշխատանքը — փախչում էի և այլն. հորս հետ սեղանի վրա գլխովն էի գցում կամ զորով <1 անընթեռն>:

Իմ մանկությունը անց է կացել մի աստվածային շոգություն մեջ: Լոռու գեղեցիկ բնությունը, անմահական օդը, զրնգան աղբյուրների ջուրը, լեռնական գյուղական կյանքի ազատությունը, էն հավասարությունը — որ կար հին գյուղական կյանքում, ամենքն էլ մի տեսակ էին ապրում, ուտում, խմում ու իրար հետ:

էս ամենի հետ մի տեսակ անհոգություն ասեմ թե ծուլություն բնահանության վրա, գարնանը սարերի լանջերին, ամառը անտառների շվաքներում, ձմեռը պատերի տակ արևկող արած, իսկ գիշերը օդաներում զրույց անելով համով, համով:

Դեռ լեռնային մեր անկյունը չէր հասել կուլտուրան, իր տենդը:

Մի էս տեսակ աշխարհք եմ կորցրել — բնությունը զրկվել է իր նախկին պատկերից — երկրագործը, նահապետը ու հովիվը. մարդիկ էլ դարձել դուքանչի և <1 անընթեռն>:

Հողերի գործը: Ապա Ռոստոմի⁴⁴ և Արտիկի⁴⁵ մահը.

Իմ առաջին ուսուցիչներից: Ժամերով պառկել հանդում ու խորասուզվել երկնքի մեջ, արծիվն էլ ծղրտում կամ թռչուններ ու թիթեռներ <մի քանի բառ անընթեռնելի>:

ԻՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՏԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆԸ⁴⁶

1. Զուռնաչի Սաքոյի աղջկա պատմությունը և Մարոն,
2. Ռամազի Մաթոսը և Լոռեցի Սաքոն,
3. Գևոյի, Ալեքի, Օսմանի և այլն աղջիկ փախցնելը և Անուշ,
4. Քեռի Իսային⁴⁷ և Արծիվն ու կաղնին, Շունն ու կատուն, Անբախտ վաճառականները,

- 5. Ղոխնանց պապին⁴⁸, մեր գյուղի Չոփուրի տղերքը⁴⁹ և Հառաշանք պոևմը,
- 6. Փարվանա, Վանցյան⁵⁰ և Փշրանքներ թե Զավախքի բուրմունք,
- 7. Թմկաբերդի առումը, Զավախքի բուրմունք⁵¹:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԻՄ «ԱՆԲԱԽՏ ՎԱՃԱԽԱԿԱՆՆԵՐԸ» ԳԱՐՁԱՎ. АМЕРИКАНСКАЯ⁵²
(Անտիպ հատված համանուն հոդվածի սևագրությունից)

87 թվին ընկա ծանոթների մի շրջան, որոնք իմ լեզուն գտան գոհհիկ և խորհուրդ տվին ձեռք վերցնել էդ վայրենի բարբառից ու գրական լեզու գործ ածել: Ծաշակ տալու [և համոզելու համար] ցույց էին տալիս, կարդում էին մեր հին գրաբառ ոտանավորներից: Ծս էլ գրականությունից միանգամայն անտեղյակ ու տգետ մի, գրեթե պատանի, էնքան հավատացի, որ լեզուս փոխեցի, սկսեցի գրել [գրական լեզվով] (Արև ու լուսին, և այլն), և մինչև անգամ գրաբառ, թեև չդիտեիւ Ապա թե ձեռս ընկան Հյուսիսափայլի համարները, որ շատ սիրեցիւ Սա հո բոլորովին ծոեց իմ ճամբից—սկսեցի շինծու լեզվով խորհրդածություններ անել ազգի վիճակի վրա, գործ ածել գետնաքարշ, զիշերատեսիլ և այլ բառեր, որ Նալբանդյանն ու Նազարյանը գործ են ածում իրենց կոիվների մեջ ու հարձակվել զանազան կողմեր—մարդկանց վրա, [ազգի վրա,] հոգու վրա, վերջապես աստծու վրա:

Այնուհետև ընկա մեր ինտելիգենտների շրջանը, ուր իմացա, որ բանաստեղծը պետք է հասարակության ցավերով ապրի, քաղաքացի լինի և այլն—և գրի ահա էս ու էն...

էս տպավորության տակ էլ մի քանի ոտանավորներ շինեցի—միշտ անհաջող: Եթե էս բոլորին ավելացնենք և շատ ու շատ ձախորդ հանգամանքներ—մարդ կղարմանա, թե հապա ինչպես դուրս եկար էդ բոլորի միջից, այնուամենայնիվ քո պատկերով: Բայց հասկանալի կդառնա, եթե ավելացնեմ, որ միշտ մի ճշմարիտ, ուղիղ և հզոր առաջնորդ եմ ունեցել—և դա եղել է իմ բնազդը. նա է ինձ հանել ու հովանավորել, մինչև նրան դաշնակից մի քանի բախտավոր դեպքեր ու դեմքեր են վրա հասել:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Մանկական հիվանդություն:
- 2 Թումանյանի գերդաստանը գյուղում կոչվել է նաև Աղոեց տուն (Թումանյանի պապի՝ Օհանես աղի անունով):
- 3 Թումանյանի մեծ մորեղբայրը:
- 4 Թումանյանի մորեղբոր տղան:
- 5 Թումանյանի հորեղբայրը, գյուղի տիրացուն, որի դպրոցում ապագա բանաստեղծը գրել-կարդալ է սովորել: Հետագայում հիշատակվում է «բիձա Դրիշկա» անունով:
- 6 Սահակ վարժապետը Դսեղ գյուղում ուսուցիչ է եղել: Նրա դպրոցում Թումանյանը սովորել է երկու տարի և այդ մասին հետագայում մանրամասն պատմել 1905 թ. գրած «Ինքնակենսագրություն» հոդվածում:
- 7 Թումանյանի հորեղբոր (Մամի) կինը:
- 8 Բանաստեղծի պապը:
- 9 Մումակալ: 9ա. Պատրույզ կտրելու մկրատ:
- 10 Թումանյանների տան այգեպան («բաղմանչի»):
- 11 Թումանյանի պապի՝ Օհանես աղի խորթ եղբայրը:

- 12 Տե՛ս № 24 ծանոթագրությունը:
- 13 Թումանյանի մանկության ընկերներից, որը հավանաբար եղել է «Իմ ընկեր նետոն» պատմվածքի հերոսի նախատիպը:
- 14 Ռամազի Մաթոսի խելագարվելու պատմությունը եղել է այն կենսական հիմքը, որից ծնվել է «Լուսեցի Սաքոն» պոեմի մտահղացումը: Տե՛ս նաև № 46 ծանոթագրությունը:
- 15 Թումանյանի պապոնց տան թուրք տավարած, որը, հավանաբար, եղել է «Ահմադը» պատմվածքի հերոսի նախատիպը:
- 16 Թումանյանն ակնարկում է իր հոր և մոր գերդաստանների սոցիալական վիճակի և կենցաղավարության տարբերությունը (սե՛ս այդ մասին՝ Ն. Թումանյան, «Հովհ. Թումանյան. Մանկություն և պատանեկություն», Հայպետհրատ, 1955, էջ 23):
- 17 Թումանյանի հորաքրոջ՝ Սոնայի ամուսինը, որն ընտանիքով ապրում էր Էջմիածնում:
- 18 Ժամանակին տարածված ազդային-հայրենասիրական երգեր, որոնք սիրված են եղել Թումանյանների ընտանիքում:
- 19 Երեխաների խաղ, որը կոչվել է նաև «տապանուկի» (տապկնոցի):
- 20 Թումանյանի հորեղբոր տղան, հասակակից ընկեր:
- 21 Այդ մասին Թումանյանի քույրը՝ Իսկուհին հետադառնում հիշել է. «Տերտեր պապեն օթախները շինում էր: Մշակները հաց էին ուտում: Օհանեսը փետը վերցրել էր և կտուրք քանդում էր, որ ծտի բունը հանի: Տերտեր պապեն կանչեց. «Եկե՛ք, եկե՛ք, զո՛ւխս թաղեք, ես մարդ եմ բռնում տունս շինեմ, սա քանդում է» (ըստ բանաստեղծի դստեր՝ Աշխեն Թումանյանի կատարած դրաման):
- 22 Խոսքը Թումանյանի եղբոր՝ Ռոստոմի մասին է:
- 23 Այս վերնադրի տակ Թումանյանն, ըստ երևույթին, մտադիր էր պատմել հայրենի գյուղի բնորոշ և հետաքրքիր դեմքերի մասին, որոնք մանկության տարիներին ուժեղ տպավորություն են թողել նրա վրա: Ստորև հիշատակված մարդիկ մի քանիսն են այդ գյուղական «տիպերից»:
- 24 Այստեղ, դատելով բանաստեղծի քրոջ՝ Իսկուհու պատմածից (դարձյալ Աշխեն Թումանյանի դրաման համաձայն), Թումանյանը մտադիր է եղել ներկայացնել սպանության և վրիժառության մի արյունոտ պատմություն, որի ղոհերն են եղել համագյուղացիներից Օսմանն ու Ալեքը:
- 25 Թումանյանի ազգականներից, որը մշտապես ապրել է Ձաղի ձորում և գյուղում հայտնի է եղել իր պատմած առակներով: Ապաղա բանաստեղծը հաճախ է եղել նրա տնակում:
- 26 Խոսքը Խ. Արովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի զլխավոր հերոսի նույնանուն նախատիպի մասին է, որը մի որոշ ժամանակ ապրել է Դսեղ գյուղում: Նրա կյանքից մի դրվագ պատմված է Թումանյանի «Քաջերի կյանքից» ստեղծագործության մեջ:
- 27 Թումանյանի պապի հայրը (Օվագիմ Յուղբաշի), որը աչքի է ընկել իր ռազմի սխրագործություններով: Նրա մասին մանրամասն պատմում է Խ. Արովյանն իր վեպում:
- 28 Թումանյանի տոհմը գյուղում կոչվել է նաև Տերսանք, Տերսանց տուն:
- 29 Թումանյանն այստեղ վերարտադրում է համագյուղացիների պատկերացումները իր գերդաստանի, նրա՝ ժամանակին Տարոնից գաղթած և Լոռիում հաստատված լինելու մասին:
- 30 Թումանյանի հորեղբայրը:
- 31 Դսեղի հյուսիս-արևելյան կողմում գտնվող քվուր:
- 32 Խոսքը 1877 թ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասին է:
- 33 Դսեղի մոտակայքի քարայրներից մեկի անունը:
- 34 Դսեղի շրջապատի տեղանուններից:
- 35 Սարգիս Հասան-Ջալալյանի «Ծանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» գիրքը (1853) եղել է մանկության տարիներին Թումանյանի կարդացած առաջին գրքերից մեկը:
- 36 Հնդկահավ:
- 37 Վերմակ:
- 38 Դսեղ գյուղի ժամհարր:
- 39 Պաթբույգ:
- 40 Զուկ քանելու հարմարանք:
- 41 Լոռու լեռներից մեկը:
- 42 Ն. Ռուսինյանի «Կիլիկիա» բանաստեղծությունը, որից մի քանի տող մեջ է բերում Թումանյանը:

- 43 Ազգային-ազատագրական շարժման մասնակից Վարդան (Ալեքսանդր) Գուրջյանի մասին և խոսքը, որին Թումանյանը դեռ 1885 թ. նվիրել է հատուկ բանաստեղծություն («Թող փչե քամին» երգի եղանակով)։
- 44 Բանաստեղծի եղբայրը՝ Ռոստոմ Թումանյանը, որն սպանվեց 1915 թ. Լոռիում։
- 45 Բանաստեղծի որդին՝ Արտավազը, որը զոհվեց 1918 թ. Վանի շրջանում մզված կոիվների ժամանակ։
- 46 «Իմ մի քանի գրվածքների բացատրությունը» գրառման մեջ Թումանյանը հիշատակում է այն կենսական փաստերը, մարդկանց կամ գրական աղբյուրները, որոնք հիմք են ծառայել իր համապատասխան ստեղծագործությունների նախնական մտահղացման համար։
- 47 Թումանյանի մորեղբայրը, որից ապագա բանաստեղծը շատ ավանդություններ և առակներ է լսել։
- 48 Այգեհատցի ծերունի, որը եղել է «Հառաչանքի» ծեր այգեպանի նախատիպը։
- 49 1880-ական թթ. իշխանությունների դեմ բմբուստացած ղսեղցի եղբայրներ, որոնց պատմությունը ոգևորել է Թումանյանին՝ գրելու «Հառաչանք» պոեմը։
- 50 «Փարվանա» բալլադի նյութը Թումանյանն առաջին անգամ լսել է Ներսիսյան դպրոցի իր նախկին դասրեկեր, հայտնի մանկավարժ Գրիգոր Վանցյանից։ Այդ մասին նրա ծոցատետրերից մեկում կարդում ենք. «Գրիգորն է լսել Ախալքալաքի Փարվանա (կրակի թիթեռ)»։ Քաղավորը մի աղջիկ է ունենում, ասում է, ով որ կրակ բերի նրան կտամ։ Գալիս է կրակի շուրջը պտտվում, որ կրակ տանի և միշտ բնկնում մեջն այրվում» (Թումանյանի բնտանիքում պահվող անտիպ նյութերից)։
- 51 «Թմկաբերդի առումը» պոեմի հիմքում դրված ավանդությունը գրի է առել և հրատարակել է հայտնի բանահավաք և ազգագրագետ Ե. Լալայանը՝ «Ջավախքի բուրմունք» բանահյուսական ժողովածուի մեջ (Թիֆլիս, 1892, էջ 57)։
- 52 «Թե ինչպես իմ «Անբախտ վաճառականները» դարձավ америкaнская» հոդվածը Թումանյանը գրել և հրապարակել է 1910 թ.։ Հոդվածի սևագիր տարբերակում կան կտորներ, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով դուրս են մնացել վերջնական խմբագրությունից։ Իրանցից է ստորև հրապարակվող հատվածը։ Այստեղ կարևոր տվյալներ կան ստեղծագործական կյանքի վաղ շրջանում Թումանյանի զեղարվեստական ճաշակների ձևավորման, որոնումների և դրական շրջապատի մասին։ Այս առումով ներկա հատվածը սերտորեն առնչվում է Թումանյանի ինքնակենսագրական գրառումների հետ, ուստի և հարմար գտանք հրապարակել այստեղ։

АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАПИСИ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА

Э. М. ДЖРБАШЯН

(Р е з ю м е)

Долгое время великий армянский поэт Ов. Туманян вынашивал замысел создания большой автобиографии. Она должна была содержать не только факты собственной жизни, но и широкую картину окружающей среды, характеристику людей, с которыми приходилось встречаться поэту. Замыслу этому, однако, не суждено было осуществиться. Сохранились только конспекты начальных глав будущей автобиографии, составленные, вероятно, в 10-х годах нашего века. Конспекты отражают годы раннего детства поэта, до учебы в школе Джалалоглы (г. Степанаван), куда он переехал в десятилетнем возрасте (1879). Записки хранятся в домашнем архиве наследников поэта и публикуются впервые. Несмотря на отрывочный характер, они расширяют наши представления о жизни будущего поэта в родном селе Дсег (нын. Туманян), о его близких и дальних родственниках и об окружающей природе. Краткие, но всегда меткие характеристики, данные поэтом, приобретают порой художественное значение.

Публикуется также запись «Разъяснение к некоторым моим произведениям», в которой указываются жизненные источники и прототипы поэтических произведений Туманяна («Ануш», «Маро», «Сако Лорийский», «Стенания», «Взятие Тмкаберда», «Парвана»). В неизвестном ранее отрывке статьи «Как мои «злосчастные купцы» стали американскими» говорится о творческих влияниях, испытанных поэтом в начальный период литературной работы (конец 80-х и начало 90-х годов прошлого столетия).